

Натисніть тут, щоб

КУПИТИ КНИГУ НА САЙТІ

або

замовляйте по телефону:

(0352) 28-74-89, 51-11-41

(067) 350-18-70

(066) 727-17-62

*Світлій пам'яті мого батька,
Івана Романчука*

Автор висловлює глибоку вдячність за допомогу в роботі над книгою о. Ігорю Гарасиму, ЧСВВ (Варшава), о. Прокопію Лотоцькому, ЧСВВ (Рим-Львів), моїй матері Лідії Ясень-Романчук — енциклопедії Колимських таборів, моїй тітці — Теклі-Тетяні Гуль-Винницькій-Романчук — енциклопедії Воркутинських таборів, народному депутату України Олені Федорівні Бондаренко (Київ), колишній бранці Кенгіру Ользі Бондаренко-Лядській (Луганськ), політ'язню Воркутинських таборів, народному артисту України Борису Мірусу (Львів), заслуженому художнику України, політ'язню сибірських таборів Ярославу Омеляну (Тернопіль), Івану Буртику (США), журналістам Анатолію Петіну та Івану Панікарову (Ягодное Магаданської обл., Росія), Іванні Машак (Лондон), Лесі Бондарук (Київ), Анні Литвин (Сургут).

ЛЕСЯ РОМАНЧУК

ЛИЦАРІ
ЛЮБОВІ
І НАДІЇ

ТЕРНОПІЛЬ
БОГДАН

ББК 84(4Укр)6
Р69

В авторській редакції

Це — перша в Україні книга, всеохопна за масштабністю й достовірністю висвітлення етапів невілляництва й організованого спротиву політ'язнів ГУЛАГу, в тому числі героїки й трагедії Кенгірського повстання.

Це — «синтез... документальності й художньої вивершеності, підсумок тривалих пошуків, розмислів і правдивих співпереживань письменниці, очевидців, учасників подій та їхніх нащадків».

Але ж як захоплююче, як талановито, на якому високому реєстрі

Любові, Волелюбства, Надії, Пам'яті написано... роман.
Так-так — роман! І в цьому ще більша унікальність видання!

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу видавця.*

ISBN 978-966-10-1708-4

© Романчук Л., 2010
© Богдан, майнові права, 2010

...Все мине, і літа, і завії,
Ми босоніж ідемо крізь бій.
Бо думки, і звитяги, і мрії,
Все, як є, відписали тобі.

І коли крізь мертвотне світання
Нас вестимуть на цвинтарний світ
Не забудь своїх лицарів, пані,
Посміхнися їм вслід.

Анатолій Сазанський

ТЕПЛО ЛЮБОВІ ТА ХОЛОД НЕНАВИСТІ

Роман Лесі Романчук можна було б назвати *«Тепло любові та холод ненависті, або драма змагання тіла з душею»*. Це ж ненависть до Бога та людини, яка хоче мати свою рідну хату та поклонитися Всевишньому, оволоділа серцями «подвижників» безбожного комунізму, які в нелюдяний спосіб нищили все, що могло нагадувати їм духовний світ людини. Ці сатрапи зла, засліплені та поневолені духом ненависті, запроторювали в тюрми та вивозили в табори не лише духовних осіб — католицьких владик, священників, монахів, монашок та інаковіруючих, але безпощадно знищували дух любові до своєї мови та батьківщини в серці кожної людини, яка хотіла бути вільною, і жити в країні вільній і новій, в країні людини, яка звеличує Всевишнього. Вони, оці незрячі сини лукавого, холодом своєї жорстокої ненависті винищували тисячі людей, жінок та чоловіків, письменників та науковців, які віддали свої життя за любов до свободи. За те, що безмежно любили свій народ, свою культуру та мову. За те, що не хотіли підкоритися загарбникам душі.

У романі *«Лицарі любові та надії»* Леся Романчук майстерно, з витонченою спостережливістю жіночої душі змальовує життя людей, що їх недоля привела в тюрми, табори та місця земного пекла. Авторка глибиною свого ніжного серця хоче передати нам різними образами долю всіх, що опинилися у таборах та на засланні. З притаманною їй чутливістю серця та бистротою ума, просвіченого світлом віри, похиляється над долею ув'язнених владик, подвижників віри, священників, монахинь, поетів, і жінок-зв'язкових та воїнів УПА. Образною, живою мовою уводить нас у цей нелюдяний і жорстокий світ тюрем та таборів, де людина стає іграшкою в руках нелюдів з людською подобою. Змальовує картини змагання жінок за особисту гідність, які попри те, що

були залишені на поталу долі, безпомічно, але з непохитною вірою та надією змагалися за збереження своєї ніжності та чистоти жіночого серця і тіла у цьому варварському світі бездушних нелюдів чоловічої подоби, велич яких ототожнювалася лише з красою погонів та необмеженою розбещеністю обездушевленої плоті, яка відчайдушно хотіла «спастися» ненаситним пожаданням тіла.

Перед нашими очима стає не лише постать Орисі, яка відстоює і змагається за свою жіночу невинність та відданість національній ідеї, але також ми відслідковуємо непохитне свідчення мучеників віри, владик Василя Величковського, Григорія Хомишина, та багатьох інших осіб, які немов ці духовні стовпи, підтримували у вірі та надії своїх співкамерників. Перед нашими очима вимальовується реальна картина побуту людей в карцерах, які спасалися від отупіння та божевілля молитвою і віршем.

Леся Романчук у своєму романі не ухиляється від фундаментальних та істинних начал життя. Вона відважно наголошує на тому, *«що різниця у вірі серед цілковитого безбожжя ставала такою умовною, такою непомітною і несуттєвою... Віра і безвір'я — от антиподи»*. Вона філософствує і про надію, та про закриті таємниці бажаного, завісу якого частково можна відхилити лише мрією. Її відважні міркування уводять нас у інший простір, простір мордування тіла і катування плоті, яка оживотворяється вірою, надією та любов'ю. Фізичними і моральними катуваннями можна знищити тіло, але ніколи не подолати духу та ідеї людини, яка оберегає свою гідність вірою у Всевишнього. Озвучує авторка також етично-моральні питання: прощення — непрощення, розмірковує про те, чи можливо простити бездушним нелюдам, які катували сотні тисяч невинних людей?

Авторка говорить також про психологію побуту тюремників, які страждали *«на самоті зі своїми спогадами, болем, безнадією. На самоті із вічністю неволі»*. Далі пише вона: *«Тюрма перемелювала у своєму череві дуже різних людей — колишніх партпрацівників, що занадто фанатично служили Сталіну, військових, колишніх чекістів, на зразок Судоплатова, винних і невинних, віруючих і безбожників, радянських підданих та людей із інших країн та країв, які просто фактом свого існування загрожували владі, тут усі були рівні перед безумом свавілля — вищі церковні ієрархи та прості селяни, колишні міністри, генерали та куховарки, тюрма не лічила географії та іс-*

торії — всі порівну ділили баланду, всім однаково світили лампочки під стелею, всіх однаково обігрівав лютим холодом карцер за провину чи без».

Особливий біль душі викликають страждання жінок, їхні пекельні муки. Їм у тюрмах — утричі гірше. Вони страждали за любов і вірність, незламність та відданість ідеї. Вони — героїні духу та непримиренності із силами зла та духами темряви. У тюремному режимі жінка була ніким у порівнянні навіть з твариною — сторожовим собакою чи кобилою в шахті, яку годували належним чином, до якої ставилися з ніжністю.

Життя і смерть — дві сестри, які не розлучаються. Боротьба за життя і долання фізичної смерті — це хресна дорога, яку пройшли тисячі синів та дочок українського народу. Багато із них принесли своє земне життя у жертву за віру в Бога, за свій народ, за любов до всього, що своє, рідне. Жертвували життям за ідею, свободу та добро свого народу та гідність людини.

Ці фундаментальні питання про життя і смерть, про духовні цінності, про добро і зло, про любов до свого, стають актуальними сьогодні в Україні. Саме сьогодні, — коли немає таборів, політичних в'язнів, коли торжествує практичний матеріалізм, коли люди все більше й більше стають в'язнями бездіяльності, невірниками пристрастей та рупорами нечестивості й нахабної та безличної брехні — потрібно таких людей, які б в умовах споживацтва були лицарями любові, надії та непохитними свідками віри у Господа нашого Ісуса Христа, який своєю смертю подолав смерть, і своїм Воскресінням дарував нам життя вічне.

Хочеться побажати нам усім, щоб цей роман, написаний серцем і душею, воскресив у серцях читачів духа істинної, жертвовної любові до Бога і ближнього. Щоб молоді хлопці та дівчата вчилися від своїх попередників, як любити свій народ, яким чином відстоювати його права, як боротися за свою гідність та краще майбутнє України.

Ієромонах Ігор Гарасим ЧСВВ

Варшава

ЛИЦАРЯМ ЛЮБОВІ, НАДІЇ І ПАМ'ЯТІ

У цій історії безліч речей, які не піддаються простому поясненню. Людина невіруюча назвала б це дивовижними збігами, віруюча — Промислом Божим.

Я виросла під зіркою мого батька. Заледве не з перших днів самоусвідомлення знала, що мій батько — найкращий у цілому світі. І що я — зовні, вдачею — подібна до нього.

Я росла в селі з гарною назвою Горіхове (це потім горіхи вирубали, а село перейменували на «посьолок Советській»). Довкола було все гарне — люди, квіти, трави, дерева, птаство, худібка. Тільки я була якась не така. Бо чого ж то бабця хапали мене в обремек і хутчій — до хати, щойно на вулиці вигулькував дядько на прізвище Мішин?

Дядько Мішин, подейкували, служив колись «в органах», потім спився, й так-о п'яний вештався селом, усіх зачіпаючи й матюжачись чорно. А з ним ніхто не хотів зв'язуватися — про всяк випадок: раптом у нього й досі є «зв'язі»?

Одного разу я таки втрапила йому на очі. Поки бабця добігла, я вже почула геть не зрозуміле, бо в нас у хаті зроду брудного слова не чула: «Ах ти виблядок, тваю мамку танкі недодавілі, так я тебе додавлю!» — і пішов на мене, розчепіривши пальці.

Багато років мені снився отой дядько Мішин — без знаття, лише зі страху.

По роках і роках дізналася, що і про «виблядка» (за радянськими мірками ж бо головне — «штампик» у паспорті, а не шлюб перед Богом), і про танки — дядько Мішин мав свою квазірацію.

Років у 15 схопилась якось уночі від несамоговитого маминого крику. «Мамусю, що тобі?» — «Танки...», — чужим, диким голосом відказала. Тоді й почула я приголомшливу оповідь,

і вона силою любові, віри, болю, страждань перевернула мій дитячий світ. Кенгір увійшов у моє серце і став мною, і я стала ним. Батько з легенди став людською істотою, чоловіком молодим і гарним, і спекотна ніч Джекказгану поїнялася жагучими й ніжними шепотами, а Любов і Смерть постали рука з рукою, наче сестри.

Там, у нелюдських умовах комуністичних катівень і таборів, наче квіти на мурі, проростали любов і ніжність, прагнення свободи і справедливості, жертвність і відданість священним ідеалам.

І от — по роках і роках — над цими похмурими мурами, над білим небом Джекказгану, над отим лихим переступним часом — з Промислу Божого! — злетіло чисте слово Лесі Романчук, і назвалося — «Лицарі любові і надії»...

«Допоки одного дня» — так називається повість угорського лікаря Ференца Варконі (Лебера) про повстання в'язнів Кенгіру, яке тривало з 15 травня до 27 червня 1954 р.

Ференц Варконі провів у сталінських таборах десять років (1945–1955) і брав безпосередню участь у кенгірських подіях. Його книга — не лише про повстання. Це книга про те, як можна у нелюдських умовах лишитися людиною й повстати проти нелюдськості. Це книга про співчуття і співпереживання, про кохання і розлуку, про смерть і життя, яке вивисується над смертю, і про людей, які заради життя «смертю смерть подолали».

У тому апокаліптичному світі, на руїнах людських доль, проти смерті й забуття постало кохання Ференца і Ольги, які були разом лише 40 днів, коли тривало повстання.

Це — мої батьки.

Впродовж багатьох днів, місяців і років пошуку слідів мого батька я не мала жодного успіху. Втрачала надію, не полишало відчуття, наче з мого серця вирвали шматок, який ніколи не приросте. Аж поки — одного дня! — Інтернет наче сам собою викинув посилання, і воно показало стежинку.

Ця стежинка привела мене до людей, які знали мого батька — подружжя Білоцерківських, Вадима, відомого російського дисидента, сподвижника Андрія Сахарова, та його дружини Аніти.

Одного дня ці прекрасні люди знайшли спогади мого батька про Кенгір і надіслали мені. Ще вони — одного дня — знайшли місце, де він був похований.

На їхнє запрошення я побувала у Місті Мого Батька. Я пройшла вулицею, якою багато років ходив мій батько, побачила вікна його оселі й торкнулася клямки на дверях, яка, можливо, досі зберігає тепло його руки. Я пройшла цвинтарем, де панує світла, безхмарна печаль, і схилилася до могили, де знайшов спокій мій тато. Пізніше його тлінні рештки перевезли з цього місця, але тут, напевне, донині витає його дух.

Я прийшла туди, де він багато років працював, і побачила краєвид, який він спостерігав щодня, сидючи за своїм робочим столом і готуючи чергову передачу для Радіо Вільна Європа. У дворі зірвала маленьку фіалку і поклала до записника — фіалку, улюблену квітку моєї мами...

Першу згадку про Кенгір пов'язують з романом Олександра Солженіцина «Архипелаг ГУЛАГ». Насправді пан Солженіцин ніколи не був у Кенгірі. За свідченнями учасників та очевидців, частина роману, в якій ідеться про Кенгірське повстання, рясніє неточностями і далекими від об'єктивності тлумаченнями.

Повість «Допоки одного дня» — значно достовірніша за фактажем, але й вона народилась унаслідок сприйняття та осмислення подій однією людиною — старшим барака, лікарем Варконі.

«Лицарі любові і надії» Лесі Романчук, на моє переконання, — синтез достовірності, ба навіть документальності й художньої вивершеності, підсумок тривалих пошуків, розмислів і правдивих співпереживань письменниці, очевидців, учасників подій та їхніх нащадків. Достеменно: пані Леся на правду прожила, пропустила крізь себе, як струм високої напруги, ті трагічні часи й ті неповторні долі, і вони лишили невігійні рани в її чуйному серці.

Шедеври на кшталт «Лицарів...» народжуються з великої любові. До своєї стражденної рідні й рідної землі. До тисяч і тисяч знайомих і невідомих жінок та чоловіків, які ставали на герць і йшли на смерть із одним безмежно дорогим словом — Україна. До мільйонів випадкових жертв («Лес рубят — щепки летят»), які лише там, у пустелях і снігах ГУЛАГу, прозріли

і стали до бою з людожерським більшовицьким режимом. До тих, хто спромігся в пустелях і снігах ГУЛАГу кохати і народити нове життя.

Дехто з «прагматиків» зауважить, що вони мали цього не робити — бо куди ж його, те дитячко — у жорстокий світ, де воно вже від народження — зек, вигнанець, чужинець? Але Любов не думає про це. Вона вища за ненависть і жорстокість. І за Смерть, із якою часом іде рука з рукою...

«Лицарі любові і надії» виходять у світ у непросту хвилину нашої історії. Зі Сходу на Захід котиться цунамі комуністичного реваншу. Нові й нові факти цензури, катувань і вбивств людей, руйнація судової системи і посилення репресивної, зневага влади до основних світових цінностей — демократії, прав людини — неспростовно свідчать: Україну спіткав лихий, переступний час цвинтарних «стабільності й порядку». Розрахунок на блиц-кріг — щоб не встигли оговтатись і згуртуватися для відсічі.

Ми, українці, перейшли такі трагедії й поразки, що і не снилися нинішнім «стабілізаторам-порядкувальникам». Ці трагедії й поразки зламали одних і зігнули інших — і то так, що в поколіннях раз-по-раз виринають особини з догідливо скарлюченими хребтами. Але вони загартували міць і нескореність духу, вдихнули вогонь свободи й волю до перемог у синів і доньок Нації, що про них сказав Вінграновський: «Ми тут. Ми є. Ми — всі. Ми — гурт. Єднаймося! Ми той є ґрунт подій майбутніх, вирішальних».

Минають влади і владці, загарбники і запроданці. Минають осені й весни, зводяться і падають мури, постають і зникають пам'ятники. І тільки той народ переживе, виживе і житиме, який не втрачає свою Пам'ять. Саме тому нинішні винищувачі, як і всі попередні, розраховують на безпам'яття — національне і власне кожної людини.

Роман Лесі Романчук, та й усі інші її твори — віршовані чи прозові — це, власне, одна тривала і затята спроба додати сил нації й кожній українській людині, зберегти свою Пам'ять, виплекати її й передати нащадкам. «Лицарі любові і надії» — це і є ота туга нить, яку снували наші пращури з любові, надії й пам'яті.

Тут, у цьому романі, є мої тато й мама. Тут є я — ще до народження учасниця борні за волю, і мене табірні сніги сибірського

Тайшету — краю мого народження, за висловом геніального барда Олександра Смика, «заговорили усе життя спокутувать борги». Тут є добрі й недобрі люди, як і завше в житті. Тут є багато України. І є тут надпотужна енергетика Любові, яка тримає нас усіх у полі моральності, відваги, честі, волелюбства, властивих одвіку українському лицарству.

«Лицарі...» Лесі Романчук постали, смію стверджувати, ще й тому, що сама вона є однією з того Лицарства, яке за всіх часів і халеп уперто вертає Україну з манівців і загумінок — додому, до себе, до нас.

*Олена Бондаренко,
дочка Ференца Варконі та Ольги Лядської-Бондаренко,
народний депутат України,
член Національної спілки письменників України*

...Глянь, всі ми закуті в залізо борці
Або посивілі в науках ченці,
Ми — лицарі свого народу.
За нами спокійно жили орачі,
Бо ми боронили і вдень, і вночі
Плоху гречкосійську породу.

Леся Українка

Цей будинок на Панській вулиці належав їхній сім'ї завжди.

Завжди... Що воно значить — завжди?

Тепер, коли голова сива, вже й непросто розмірковувати про «завжди»... Мабуть, «завжди» значить, що ніхто не пригадує іншого. А він, Роман Смереканич, стоїть тепер крайнім у ланцюгу поколінь, він — найстарший у роду. Він — жива історія. Він із тих, хто пригадує, як було «до війни». Тоді не запитували — а до якої війни? Війна була одна.

Будинок на Панській вулиці. Родинне гніздо Смереканичів.

Його збудував десь у середині позаминулого століття дід Романа Тарасовича, доктор Смереканич. Дивно називати дев'ятнадцяте століття позаминулим, але воно вже — поза... А сполучення доктор Смереканич — традиційно залишилося. Доктор Тарас Смереканич. Доктор Роман Смереканич. Доктор Орест Смереканич. Орест продовжує сімейну традицію, за комуністів сказали б — лікарську династію.

Свою причетність до династії Роман Тарасович відчував з дитинства. Пам'ятав іще діда і вервечку хворих під його кабінетом у часи, які потім стали називати «за Польщі». Потім діда змінив батько. А Роман пішов звичайним для хлопця із доброї галицької родини шляхом — до гімназії, а далі мав би бути медичний факультет університету — Краківського чи Віденського, який закінчував батько. Та гімназійну ідилію, всю оцю «греку з латиною», порушив спершу тридцять дев'ятий, а потім ущент розбив сорок перший.

У тридцять дев'ятому Панська вулиця спершу майже спорожняла. А потім заселилася людьми, які не знали слів «прошу» і «перепрошую», а послуговувалися «здрасьте» і «давай-давай!». У сорок першому ці люди зникли.

Війна обійшла Прикарпатськ стороною. Боїв за місто не вели ані радянські війська, ані німецькі, відступаючи. Тут нічого було обороняти, особливої стратегічної цінності місто не являло. Навіть залізниця була не вузловою станцією, а лише однією з багатьох. Німці використовували Прикарпатськ як курорт для своїх офіцерів, як місце відпочинку та реабілітації поранених. Їх вабили озера — і Кругле — по цей бік гори, і особливо — Щастиозеро, особливе, з гарячою водою, збагаченою содою та іншими мінералами, яке не замерзало й найлютішою зими. Проте користуватися ним в оздоровчих цілях перешкоджали величезні зграї фламінго — галасливі, метушливі, хоч і невимовно гарні. Перестріляти цих рожевих птахів не піднялася рука навіть у фашистів. Вони їздили туди, брали ванни у спеціально відведеному місці, фотографувалися на тлі птахів і мріяли про те, що колись збудують тут вілли і відпочиватимуть усією родиною.

Панська вулиця особливо не постраждала. Змінилися мешканці хіба в кількох будинках — там, де мешкав секретар обкому, оселився комендант міста, там, де прокурор — начальник гестапо. Будинки лікарів — хірурга Смереканича, терапевта Полянського, офтальмолога Запоточного не зачіпали. Більш того, в черзі до кабінетів щоразу більшало сірих та навіть чорних мундирів — отримати рецепт від доброго лікаря хотілося кожному. Тоді Романові й довелося стати батьковим асистентом — гімназію закрили, а до школи, яку відкрили в сорок четвертому, після «звільнення» від німецької та приходу радянської окупації, він не мав охоти ходити — там більше агітували вступати в комсомол, аніж насправді вчили. При такому навчанні про університет у розбитому війною Львові чи закордонному тепер Відні і йтись не могло. Батько знайшов добрий вихід — у сорок п'ятому відновила роботу фельдшерсько-акушерська школа у Крем'янці. Туди брали з неповною середньою освітою, а після закінчення можна було думати про вступ на медичний факультет.

Вчитися було і легко, і важко. Легко, бо анатомію вивчив практично ще підлітком, за батьковими підручниками та порадами: щоразу, розтинаючи панарицій чи флегмону, батько розповідав, де саме, в яких тканинах, скупчився гній, куди може розповсюдитися, які анатомічні структури цьому перешкоджають, вправляючи вивих або складаючи до купи переламану кістку, пояснював, що саме відбулося, які м'язи відтягують уламок убік, як слід правильно співставити, як іммобілізувати — знерухомити. Ці знання — практичні, справжні, дуже допомогли йому потім вчитися і врятували життя в неволі.

Важко було вчити історію, де подавалося щось несправжнє і перекручене, літературу, бо рекомендовані автори видавалися йому штучно-надумано-оптимістичними, а ті, яких знав і любив — не вивчалися, понад те, їхні імена й називати було небезпечно. А ще — комсомол, отой комсомол, куди мали вступити всі без винятку! А як йому, члену ОУН із сорок четвертого року, порушити присягу?

Отак і жили — вдень ходили на збори і начебто готувалися вступати до лав передового загону радянської молоді, а вночі разом із друзями — Володимиром з Тернополя і Степаном з Вишнівця повторювали «Декалог» — «Здобудеш Українську Державу, або згинеш у боротьбі за неї»!

Обох, і Володимира, і Степана зустріне він потім на етапах свого скорботного шляху на Колиму.

Минуло два роки навчання. Влітку приїздив додому, до батьків, намагався дістатися туди щоразу, щойно випадала нагода. І тому, що хотів побачити тата й маму, і тому, що голодні повоєнні часи тягнули до родинного столу, де за кожної влади і за всяких обставин, не переводився шмат хліба і до нього.

— Їж, Ромасику, призволяйся, он як схуд, самі кісточки! А я тобі до школи торбу спакую, і сала покладу, і шиночки добрий шмат, і вареничків, і бігосу, капусти з м'ясом, — приповідали дуетом мама і тітка Стефанія, батькова сестра, пригощаючи дорогу дитину.

— Та не їм я сала... — кволо відбивався Роман, знаючи, що все одно покладуть у торбу шмат ніжного, добре просолоного, щоб довше зберігалося, сальця. А як його потім винюхуватимуть

вічно голодні хлопці в гуртожитку! Для них, для них, а не для себе тягтиме він важенний шмат...

— А ти бери, синочку, бери, не ти з'їси, так хтось інший, завжди знайдеться хтось голодніший за тебе, — не слухала небожа, над яким трусилася з дитинства, бездітна вдова тітка.

Та понад усе вабили до рідного міста ті синіші за липневе небо очі, ті русяві коси, та посмішка, дорожча за п'ятірку на іспиті... Оріся. Оріслава. Отаке собі сусідське дівча, з яким в дитинстві билися за дерев'яного коника, тікали від батьків на Щастигору, каталися узимку на санчатах. Таке собі звичайне дівча, яке перетворилося однієї ночі на облитого кров'ю птаха фламінго, затріпотіло рожевими пальчиками, переплітаючи косу, змахнуло віями, сяйнуло поглядом — і поклато Романове серце до кишеньки гімназійного фартушка.

Тих травневих свят сорок сьомого їх відпустили додому аж на три дні! Скільки надій покладав Роман на ці весняні вечори! Отоді все й сталося.

І дідові, і батькові ніколи не бракувало пацієнтів — мешканці усіх довколишніх сіл торували доріжку до кабінету лікаря, що умів підвести на ноги безнадійно хворого і не відмовляв у допомозі нікому, незалежно від того, було чим заплатити за прийом чи ні. Нерідко й сам діставав із власної аптечки якусь мазь, виготовлену за його рецептом у фармацевції пана Перебенди, — лікуйтеся. Під час війни хворих не просто побільшало — довелось створити таємний маленький шпиталь для повстанців, з'єднання яких стояло у лісах довкола Щастигори.

Недаремно хтось із пращурів дав горі таке ім'я. Чи з вдячності за вже отримане, чи заповідаючи на добро майбутнє. І якось так виходило, що гора допомагала у кожній людській потребі. Густі ліси із безліччю джерел — і звичайних, і особливих, термічних, переховували повстанців, плутали сліди і німцям, і енкаведистам вже потім, після війни, коли повстанська армія не склала зброї перед червоним окупантом і продовжувала воєнні дії. А поблизу самого вершечка гори тисячолітнє каміння ховало лабіринт печер. Тепле дихання вулкана тримало там постійну температуру і взимку, і влітку, а густе розгалуження ходів збивало з пантелику кожного переслідувача, відкриваючи

таємниці тільки своїм. Розібратися у цьому переплетенні було непросто, не раз необачні гинули, намагаючись дістатися до якихось легендарних місць, де, нібито, вулкан ховав свої скарби, і лише кілька людей у місті справді володіли даром пройти лабіринт і вийти з нього.

Матері суворо заповідали синам не ходити на Щастигору і за жодних обставин не лазити до печер, та хіба стримаєш! Кілька відчайдухів, і серед них Роман Смереканич днювали й ночували у печерах. Не доходили, звісно, до середини, це справді було небезпечно, але як було не використати для хлоп'ячих ігор створену самою природою забавку! Та ще й чарівну залу з безліччю цікавих наростів на стелі й на підлозі, схожих на чудернацьких звірів, чи дерева, чи квіти... Яких лише забавок і перегонів не влаштовували вони тут ще до війни! Начитавшись книжок про пригоди, уявляли себе то індіанцями і блідолицими, то піратами, то безстрашними воїнами... Якби ж то знаття, що зовсім скоро війна з блідолицими перетвориться на сувору реальність.

Роман сам запропонував батькові використати цю підземну кімнату для тимчасового перебування важкопоранених, яких не можна було тримати вдома, ні в підвалі, ні на горищі, бо енкаведисти частенько навідувалися до Смереканича в якості пацієнтів, та й, не без того, вивідували, дослуховувалися, чи не займається доктор, відомий своєю прихильністю до українських буржуазних націоналістів, як і вся тутешня «гнила інтелігенція», підпільною практикою. Варто було комусь сказати необережне слово чи застогнати і...

Батько не просто погодився, він виказав підозрілу обізнаність зі шляхом до таємничої зали. Роман був уражений:

— Татку, то ви знаєте про лабіринт?

— А хіба я не був хлопчаком, хіба я не виріс отут, на схилі Щастигори? — загадково усміхнувся батько, уцент розбивши переконання Романа у тому, що його тато народився одразу отаким поважним доктором, а в дитинстві, навіть якщо воно в нього й було, завжди слухався мами і ніколи його нога не ступала туди, куди не велів ходити дідусь. — Печера, — продовжував доктор Смереканич, — чудове місце ще й тому, що

повітря там майже стерильне, цілюще, мікроби гинуть, і буде менше ускладнень. А доглядати будемо всі разом — ти, Оріся, тітка Стефа, але інших у цю справу не втягуй!

— Про справу говори не з тим, з ким можна, а з ким треба! — відповів словами «Декалога» Роман, приховуючи рум'янець від згадки про Орісю, сусідську дівчину, дочку лікаря Полянського.

Так і повелося — повстанці переховували поранених у печері, Тарас Романович оперував, а потім приходив сам чи довіряв Романові робити перев'язки. Та й Оріся допомагала, носила їжу, доправляла хлопцям у ліс маленькі повідомлення — грипси. Коли поранений ставав на ноги — печера порожніла.

Німці якимось без особливої ретельності боролися з повстанцями — густі ліси та лабіринти печер не викликали бажання піти — і загубитися. Зате потім, у повоєнні часи, ціле військо було кинуте на боротьбу із хлопцями, що не склали зброї. Вистежували, заарештовували, катували, хапали всю родину за першою ж підозрою, без доказів. Повстанці гуртувалися у густих лісах Прикарпаття, потерпали від голоду та браку боєприпасів, та справи не кидали.

У ті травневі дні в імпровізованому госпіталі доктора Смереканича лікувався лише один пацієнт, зате який! Хорунжий Орест з кількома хлопцями вирішив на травневі свята нагадати зайдам, хто справжній господар цієї землі. У ніч на перше травня відчайдухи зняли червоного прапора на ратушній вежі та замінили його на наш, синьо-жовтий. Як вони туди дісталися, як змогли — та ще й тихо, непомітно? Вранці місто прокинулося, не ймучи віри очам — наш прапор! Звідки?

Але якби ж на тому зупинилися! Орест сховався в будинку навпроти ратуші, і коли солдат поліз зривати синьо-жовтий символ бандерівщини та націоналізму, зняв його своїм пострілом. Зчинилася стрілянина. Пораненого в груди Ореста хлопцям вдалося сховати в підвалі, а вночі доправити до рятівника-Смереканича, а відтак — на гору. Та енкаведисти почали розшук. Обшукали будинок лікаря — нікого не знайшли. Потрусили й інших хірургів, про яких ходили чутки, що вони не відмовляють у допомозі пораненим бандитам — теж нікого.

Та знайшовся чоловік, якого привабили обіцянки доброї кар'єри та високої посади, якщо він надасть послуги слідству у справі обурливого націоналістичного зухвальства — подумати лиш, синьо-жовтий прапор у день міжнародної солідарності трудящих! Сам він дороги на Щастигору не знав, та вказав на ще одного, що полюбляв гроші та посади, не цурався допомоги нечистого у цій справі, тому торував стежину на гору. Знав навіть, де вхід до печери. Всередину, щоправда, заглядати боявся — там живе дідько.

Решту справи зробили собаки — знайти людину не так складно, якщо маєш нюх німецької вівчарки.

Хлопці живими не здалися — «Слава Україні» та постріл у скроню — легший шлях до Бога, ніж катівня НКВС.

Вже вкотре солдатам довелося тягти трупи і складати попід муром, щоб упізнавали родичі. А хто зголоситься або просто заплаче — того до тюрми та на заслання, як члена сім'ї ворога народу. Ця схема працювала справно, от тільки начальство буде незадоволене — покійники не говорять! А цього Ореста за його невгамовність розшукували вже давно. І от вам — труп. А начальство хоче живих і балакучих, їм покійники ні до чого.

Втім, розкрити цей підпільний госпіталь — теж удача. Зразу видно, їх тут лікували — бинти, якась мазь... Етикетка — виготовлено в аптеці Перебенди. Тепер з'ясувати, за чий рецептом — і справа скінчена, винуватців знайдено, їхню причетність доведено.

Та якщо лікували — хтось мусить прийти. І на нього треба зачекати.

Солдати з вигодами влаштувалися у «вітальні» Щастигори. І чекали...

Роман ішов знайомою стежкою через виноградник і ліс, особливо не ховаючись, він знав цю місцевість як свої п'ять пальців. От він, вхід до печери. Чомусь сьогодні тут щось не так, відсунутий камінь-пори́г. Повстанці завжди ставили його на місце. Хіба несли важкопораненого і забули або не змогли... Але варто бути обережним... Роман запалив свічку і рушив до печери, яку міг знайти і натемно, із зав'язаними очима. От уже останній коридор, от уже близько... От уже чути чийсь роз-

мову... Невже хлопці заговорили по-чужинському? Не наша, не наша мова!

Засідка! Аж похололо поза плечима... Тікати... Дмухнув на свічку. Та пізно. Почули, побачили відсвіт полум'я у темряві!

— Реб'ята! Ід'ют хто-то!

Роман кинувся в сусідній коридор лабіринту — довгий, із безліччю бокових ходів, яких він до пуття і сам не знав. Та мусив плутати сліди, мусив рятуватися!

Солдати стріляли на звук його кроків. Ліхтарики, потужні, трофейні німецькі, зловили його постать вже за кілька метрів до рятивного повороту. Постріл! Не встиг... Біль пронизав ногу — влучили... Роман не застогнав, перехопив рану долонею, щоб не лишати слідів крові... Нога слухалася погано. Хоч би кістки не зачепили, бо тоді зовсім біда! Кусаючи губу, щоб не стогнати від болю, докульгав до входу в розгалуження. Тут вони його не шукатимуть, побоятся. Цих ходів не знає до пуття ніхто, навіть сам Роман. Упав в якомусь із відгалужень лабіринту, не маючи сили підвестися. Солдати гукали зовсім поруч:

— Он не мог далеко уйті, он где-то здесь!

— Да ну тебя, сам іщі, ещ'о заблудімся, тваю мать!

— Нічево, сейчас пашльом за сабакой — найдьотся как міленькій!

Вони раділи, що спіймали, нарешті хоч когось живого і матимуть що доповісти начальству, яке лютує і чихвостить в хвіст і гриву за кожного покійника. Обговорювали, що отримають, мабуть, відпустку за упійманого «бандьору», що поїдуть додому, до мами. А Роман відчував, як ллється кров, і боявся поворухнутися, щоб не виявити себе, лиш затискав рану долонею.

«Отут мені й смерть! — прийшла думка. — Як побиватиметься тато, коли дізнається, що сам послав сина сюди, у засідку...»

Хоч би вони пішли звідси, хоч би на кілька хвилин відійшли, щоб він міг дістати із торби бинти, перев'язати рану, бо ще година — і в його жилах зовсім не залишиться крові.

Солдатам, мабуть, набридло тинятися у темряві, та й страшно.

— У меня фонарь вот-вот погаснет, пашлі назад, нікуда он не денется, бандьора хренов, виход адін!

Вони ще трохи постояли, посвітили, пульнули кудись наосліп для самозаспокоєння, і пішли назад, до печери. Двоє побігли

до міста за підкріпленням із собаками, інших двоє залишилися вартувати.

«Ну, от і все. Тут і загину», — подумав Роман і навіть завагався — перев'язувати ногу чи не треба? Може, краще спокійно померти собі тут від втрати крові, кажуть, це легка смерть, ніж за години дві почути собачий гавкіт за плечима і потім конати в тюрмі від голоду, зазнаючи мордувань, які не мало б сили витерпіти й каміння.

Але молодість та інстинкт до життя таки змусили дістати бинти, перев'язати ногу, зупинивши кров. Спробував підвестися. Якщо спертися на стіну, можна ступити кілька кроків. Та який в тому сенс? Вихід з лабіринту один, через печеру. Собаки вчують його, неодмінно вчують запах свіжої крові. І він, його слід, приведе енкаведистів до рідної хати.

Навіть померти тут, у цьому лабіринті — це все одно вирок для всієї родини. Слідчі не будуть довго розбиратися — винен батько Смереканич у тому, що син приніс їжу та ліки пораненим повстанцям, чи ні. Їм доказів не треба — досить самої підозри. А це вже доказ — якщо син носить ліки, то признає їх батько. Навіть мертвий — він повезе в заслання і тата, і маму, і тітку — родину ворога народу. Саме це — уявити маму, цьоцю Стефцю в тюрмі, на муках, у катівні — змусило звестися на ноги. Тікати негайно! Шукати вихід!

Адже є ще один шлях — на інший бік Щастигори, правда, вузькі та небезпечні ходи, та ще й повз Чортів колодязь, та навіть звичайний чорт зараз не такий страшний, як ці червоні. Якби ж так не крутилася голова, якби ж можна було наступити на ногу, не зчиняючи такого шуму, який віддунював, здавалося, аж до Львова. Вони ж почують!

А «вони» полягали собі спати — куди він подінеться, цей бандерівець, скоро повернуться хлопці з собаками, і вівчарки винюхають його миттю. Та ще й виведуть їх із цього чортового місця, куди потрапити легко, а от вибратися... І так ледве знайшли шлях до цієї печери...

Роман навіть насмілився засвітити свічку — добре, що мав їх досить, ніс повстанцям. Упізнав знайомі стіни — йому туди, праворуч... Нога майже не слухалася. Але туга пов'язка допомагала — спинала кров і трохи зменшила біль. Голова йшла

обертом. Навіть не вірилося, що годину тому він біг собі сюди вільно, мало не стрибаючи, мов молодий олень. І головне — куля... Він знав — якщо не вийняти кулю, то через кілька днів його чекає запалення, можливо, зараження крові, можливо, гангрена... Сам він кулю вийняти не зможе, глибоко...

Але зараз ішлося про інше — утекти! Знайти дорогу! Знайти отой Чортів колодязь, а від нього вже легше, від нього хід униз і майже прямий.

Він не знав, скільки довелося блукати — годину чи добу. Наближення зали із Чортовим колодязем вгадав за зміною температури — там завжди було тепло і світло, гріло Чортове око. Світло ішло з-під землі. Кажуть, якщо зазирнути в колодязь — станеш щасливим на все життя. У цю байку багато хто вірив. Хлопчиська приходили сюди і годинами чекали усмішки чорта. Але чортом його тут ніхто не називав — шанували. Кажали — господар. І приходили тільки відчайдухи і ті, кому надто вже кортіло. І хто міг знайти дорогу. Не кожному вона відкривалася. Інколи навіть досвідчені провідники губили шлях, ними «крутило». Отакий «закручений» не міг знайти виходу з лабіринту, блукав, блукав... Такі випадки бували, і мами якнайсуворіше забороняли хлопчикам навіть наближатися до печер Щастигори. Та не всіх це зупиняло.

Роман зараз навіть радів, що не послухався мами і таки знав цей заплутаний шлях до серця лабіринту. В око чортові не зазиравав, але шлях вивідав. От він, Чортів колодязь... Ще трохи, ще трохи...

Та на це «трохи» вже забракло сили. Мабуть, якусь велику судину перебила енкаведистська куля, забагато втратив крові. В очах потемніло...

Вже на останньому спалаху свідомості він побачив...

Це, мабуть, було чудо. Це, мабуть, ввижалося йому у гарячковому мареві... Бо цього не могло бути.

В одному з ходів, який вважався тупим, закритим величезною каменюкою, з'явилася жіноча постать. Розплетене чорне волосся плащем накривало плечі аж до пояса. Майже прозора червона сорочка здавалася язиком вогню, що вихопився із Чортового колодязя й охопив виточену, немов мармурова статуя, фігуру. Те, що вона несла в руках, також здавалося живим

і вогненным. Та обличчя, біле, досконалої краси, з такого ж білосніжного мармуру різьблене, належало земній жінці.

— Пані Аріадно... — прошепотів Роман, непритомніючи.

Він не бачив, що відбувалося далі. Коли прийшов до тями, відчув, як жіночі руки, занадто сильні, як на таку граційну й тендітну фігурку, тягли, майже несли його, зваливши на плече.

А десь далеко гавкали собаки. Кожна хвилина наближала цей гавкіт.

Не втік. Не зміг... Шкода стало своїх зусиль. Якби знав, що цим скінчиться, то краще лежав би там, у закапелку... Що їм важило знайти людину за запахом у цьому хай темному, але такому зрозумілому собачому носові місці!

— Пані Аріадно, тікайте, лишіть мене... Ще й ви загинете...

Вона й справді залишила його, та лиш на одну хвилину.

Вийшла до печери Чортового колодязя. Там щось спалахнуло — і собаки замовкли. Дивно. Це не могла бути граната. Спалах був, але жодного звуку... Ні крику, ні гавкоту, ні пострілів услід.

Майже непритомний, він побачив отой величезний камінь в кінці відгалуження, яке вважалося сліпим кінцем лабіринту. Отут їм і кінець. Він не матиме сили повернутися і шукати інший шлях... Свідомість згасала, але десь між двома забуттями Роман помітив, як дивним дивом відходить убік величезний камінь, відкриваючи освітлений смолоскипами неширокий, зате рівний коридор, який вів кудись униз...

Отямився в невеликій кімнаті без вікон. У ліжку. Біла постіль, майже така сама, як вдома, у мамі. Тьмяне світло невеличкої настільної лампи. Килими на стінах, на підлозі. Якась жінка куняє у кріслі поруч із ліжком. Він упізнав цю жінку — Анарда, дивна служниця пані Аріадни. Чому дивна — через своє ім'я, а також через цікаву вимову. Вона частенько закидала якісь іншомовні, часто італійські слова, дивні в їхньому краю. Говорили, ніби вона родом з Італії.

Нога. Як болить нога... В голові калатають величезні дзвони — бум-бум, грають якусь жалобну, та неспокійну музику. Там, де рана, щось смикає, ніби напхано повно ниток, і хтось виймає їх одну по одній... Провів рукою по стегну — розпухло,

горить, наче вогонь з Чортового колодязя вилизує язиком німецької вівчарки його нещасну ногу. От воно, зараження. Гангрена, так називається наступний крок. Тоді допоможе тільки ампутація. При такій рані — висока ампутація. Уявив себе калікою з простягнутою рукою та костуром... Ні, даремно він перев'язував ногу, треба було помирати одразу, від кровотечі. Досі вже б із ангелами розмовляв...

От якби поруч був тато... тато... він би допоміг...

Розчинилися двері.

Тато. Тато.

Що було далі, він пам'ятав погано — пані Аріадна дала випити якогось зілля, від якого все попливло навкруги, навіть тато та якісь інструменти в його руках. Щось знову лизало то розжареними, то холодними язиками поранену ногу, але це було майже приємно — на його чолі лежала прохолодна долоня пані Аріадни, і вона наче вбирала весь біль, гарячку, марення. Нарешті щось клацнуло, наче щось металеве упало.

— От вона, наша куля, сину...

Обробити рану, накласти пов'язку, як тисячі разів...

— Чому наша, тату, чому куля — наша?

— Бо вона могла убити весь наш рід...

Роман зрозумів. Єдиний син, єдиний нащадок роду.

— Всіх не уб'ють, тату.

І Смереканич-старший потиснув руку молодшому.

— Є рід, сину, а є ще й народ. Шкодуватимемо власних синів — народ загине. Але ти мусиш жити. Ти — останній Смереканич. Мусиш вижити, народити сина.

— А де він житиме, мій син? У цій червоній державі?

— Він житиме отут, на нашій одвічній землі, у Прикарпатську, під Щастигорою, вічною, як сама земля. Все змінюється, сину. І це ярмо не вічне. Важке, найважче, мабуть, із усіх, які носила наша земля, але не вічне. Виховай його так, як я тебе.

— Тату, ви так говорите, наче прощаєтеся...

— А хто знає, сину, хто знає?

Батька забрали наступної ночі. Спершу — фармацевта Перебенду, а потім — всіх лікарів, рецепти яких знайшли в аптеці, і доктора Полянського також. А разом з ним і дочку, Ориславу. Але про це Роман дізнався згодом.

Пані Аріадна, звичайно, знала, та не говорила. Лікувала, годувала, дбала про нього, поставила на ноги. Це здавалося майже чудом — після такої рани, ускладненої запаленням, загоїти ногу так, що лише рубець видавав слід колишнього влучного пострілу.

Якщо є на світі рай — Роман почувався б у раю. Вона так піклувалася про нього, так ласкаво тримала за руку, так ніжно дивилася в очі. Такої вродливої жінки в їхньому місті більше не було. Опинившись сам на сам із такою красунею, хлопчина, якому виповнилося вісімнадцять, за всією логікою мав би закохатися, якби не Оріся...

До неї, до неї, сіроокої, золотоосої, ніжною, мов материнська пісня, стрункою, немов смерека, відданої Україні, мов червона калина, линуло серце, щойно відступила смерть. Вона ж нічого не знає, вона ж хвилюється, думає — забув...

Пані Аріадна — красуня писана, молода, струнка, але ж Роман пам'ятав її десь тридцятилітньою ще маленьким хлопчиком. Скільки ж їй тепер? Поза сорок? Виглядає, звісно, на двадцять п'ять, але ж... Втім, це не мало б значення, якби не Оріся.

Нога загоювалася швидко. Він почав ходити, але трохи накульгував. Боявся, аби не залишилася ця пам'ятка на все життя. Що може бути страшнішого за кульгавого хлопця? Як повести Орісю в танок, от що хвилювало його більше за всі інші невідгоди, яких могло завдати каліцтво! Та його добра фея допомогла і тут — прикладала якісь трави, шепотіла, водила руками над раною — і чи то такий особливий масаж, чи таке особливе зілля, чи то сила особливого почуття усунули на диво швидко страх залишитися не до кінця здоровим — Роман лише трохи припадав на ногу перших кілька місяців, потім минуло й це.

Чому він так рвався на волю з надійного прихистку? Що гнало його на поверхню з підземної кімнати в будинку на Панській вулиці? Мав тут усе — досить їжі, ліків, турботи, навіть свіжого повітря! Чого хотів — волі? Ото її й отримав...

Після того як забрали батька, в хаті зробили обшук. Не знайшли нічого, що вказувало б на зв'язок із повстанцями, та хіба вони потребували доказів? Слово «доказ» — із тієї ж сфери, що слово «закон», а закон — це «адвокат», а в червоній

юриспруденції знали тільки слова — прокурор, слідчий, трійка, вирок, стаття...

Після арешту лікарів, що мешкали на Панській вулиці, заходили й до пані Аріадни. Орест у своїй підземній кімнаті навіть не почув нічого — розповіла Анарда.

Чому не знайшли схованки? Якими чарами відвела від нього і від себе біду Аріадна? Чому енкаведисти заходили до її будинку ніяковіючи, з усмішками та вибаченнями, наче з примусу? Чому виходили, виказуючи виглядом певність — ми так і знали, що нічого не знайдемо, але ж наказ перевірити усі будинки...

Уночі забіг до мами. Сльози щастя — живий, живий!, тривоги — а що ж воно з тобою буде далі, сину?, розпачу — татка забрали нелюди, нашого татка!

Не відмовлявся цього разу від шматка сала, не копив нос, не коверзував — скінчилося дитинство, скінчилося дитяче — не їм, не хочу, не буду.

Дорогою до Крем'янця чомусь не питав себе — а навіщо я туди їду? Знав, з Прикарпатська треба тікати, якщо взяли батька — прийдуть невдовзі й за сином. Гнала ще й студентська логіка та дисципліна — іспити, сесія. Іспити саме починалися, червень. У гуртожитку зустрів запитальні погляди — де був, чому пропустив заняття. Водночас запитував сам — а де Степан Стадник? І ніхто не відповів. Лише вночі, тихо під подушкою Влодко Чубатий повідомив — забрали Стефка. А ще — забрали Івана Гнатюка. А ще...

Наступного дня взяли з Влодком зошити-конспекти, одного старого підручника на двох — і за такий дякували, бо інших не було, і подалися на гору, до мальовничих руїн замку королеви Бони — вчитися, готуватися до іспитів. Отам і розповів Роман Влодкові про все, що трапилося з ним на Щастигорі, про повстанця Ореста, про печеру, про своє поранення, і як переховувався у пані Аріадни. Володимир зрозумів, йому не довелося пояснювати, чому відмовився сидіти, мов щур у норі, в безпечній оселі пані Аріадни.

— Орест — справжній герой! Пострілялися, не далися живими в руки ворогові! А я буду ховатися? Доки? Сам бачиш, Влодзю, яка їх сила-силенна, отих червоних, але ж і нас багато!

Мусимо боротися, мусимо змагати! Як заповідає «Декалог»? «Помсти великих лицарів!» Орест був справжнім лицарем України, я... ми мусимо мститися за нього, щоб справа героїв не занепала!

— А твій батько? — обережно спитав Володимир, щоб не повертати зайвий раз ножа в рані.

— Мій батько допомагав повстанцям, лікував, оперував. Він лікар, це — його обов'язок, він не може робити різниці між людьми через їхні політичні переконання! Вони мусять його відпустити! — палко переконував друга чи самого себе Роман.

— Мусять! Мусять... Вони багато чого мусять, але ж нічого не роблять. А як нога, болить? — якась ніби заздрість почувалася у голосі — адже друг побував у бою, пролив кров за волю України.

— Та вже не дуже.

Роман десь у глибині душі пишався бойовою раною. Не кожен хлопець його віку мав на тілі слід від совіцької кулі! Усвідомлював інше — те, що він накульгує, навіть нехай зовсім трохи, може бачити кожен. І легко запитати. Легко отримати пояснення. Легко не повірити, що вивихнув ногу просто здираючись крутою вулицею рідного Прикарпатська. І перший-ліпший лікар легко виявить слід від свіжого кульового поранення.

Яким дивом Романові вдалося скласти іспити й закінчити другий курс, він сам дивувався. Здавалося, ніби деякі викладачі передчували його долю, або знали щось, або хотіли допомогти синові заарештованого колеги. Згадував, як найсуворіша викладачка анатомії, яка прискіпувалася до кожного слова упродовж навчального року, на іспиті ледь сама не підказувала студентові, який невідь-де вештався цілий місяць перед самою сесією, та й усіх своїх знань продемонструвати так і не зміг. Іншим разом вона б його вишпетила на всі заставки, а тут... Як допоміг йому потім, у зоні, цей папірець — довідка про те, що він закінчив два курси фельдшерсько-акушерської школи. Папірець практично врятував йому життя.